

Descartes vera við, at hann hevíð funnið ein setning, hvørs sannleika eingin kundi ívast f: *Cogito ergo sum*. Eg hugsi, sostatt eri eg til. Upprunastöðin hjá sannkenningini er við öðrum orðum sjálfsmedvitnið. Filosofiin hjá Descartes verður mangan nefnd rationalisma, og her verður sipað til, at hon sigur seg föra fyrri fáa sannkenning til vega gjögnum skilið (*ratio*).

Leibniz vildi vera við, at Gud er til, til at hugtakið um Gud er til, og Gud er fullkomin. Av hesum kann sigast, at hann má vera algóður, alvisur og almáttugur, og bara av tí grund ber tað til at siga, at tann heimur, sum hann hevur skapað, er bestur av øllum heimum. Viðurskiptini millum Gud og skapningarnar eru soleiðis háttátt, at tað samstundis er galdandi, at menniskjan ger, sum hon vil - og at Gud sær til, at alt verður sum frægast. Tað er júst ímóti hesum partinum av filosofiini hjá Leibniz, at Voltaire skrivaði »Candide«.

Empirisman

Í stuttum kann tað um rationalismuna sigast, at hon hevur, at tað ber til at fáa sær vitan um veruleikan bara við at brúka skilið. Mótsett hesum hevur *empirisman*, at øll vitan um veruleikan stavar frá sansingarroyndum. At halda uppá, sum Descartes og hinir rationalistarnir, at tað finnst viðfóðdar hugmyndir, metir *John Locke* (1632-1704) vera burturvið, tí alt sum kann sannkennast verður tað gjøgnum royndir. *George Berkeley* (1685-1753) umboðaði eina enn viðgongdari common-sense fatan, har tann ytra verðin er júst tað vit sannkenna, tvs. tað vit siggja, hoyra, føla, lukta og smakka. Men alt hetta skal *perciperast* (uppfatast); til dæmis skilir

tú ikki hugtakið ljóð, uttan at skilja tað sum tað, ið hoyrist. Soleiðis er smakkur tað sum smakkar, litir tað sum sæst o.s.fr. Berkeley sigur, at hugmyndir eru bara til, tá ið tær verða perciperaðar, og tað hevur í sínum lagi við sær, at tann ytra verðin bara er til, tá ið hon verður perciperað. Men Berkeley viðurkendi sjálvsagt, at tað var vitleyst at hevda, at eitt borð ikki var til, tá ið tað ikki bleiv perciperað. Men hann gav seg kortini til tóls við, at ein og hvør lutur umframt viðhvørt at verða perciperaður av menniskjum verður perciperaður av Gudi. Við tað at Gud altíð perciperar allar lutir, finnst allir lutir óheftir av perceptionini hjá menniskjanum.

David Hume (1711-1776) er gitiin fyrri sínar kanningar av grundarlagnum undir sannkenning. Hvussu kunnu vit m.a. vita, hvørja avleiðing ein ávis orsök hevur? Vit kunnu ikki rokka hesum gjøgnum skilbundnar sannroyndir, líkamikið hvussu stóran kunneika vit hava um eina orsök, so verða vit ikki før fyrri logiskt at urleiða, hvør avleiðingin verður. Tað finst bara ein máti at fáa hesa vitan, og tað er gjøgnum royndir.

Øll okkara vitan um veruleikan er grundað á royndir. Rakar ein billiardkúla ein aðra billiardkúla, finst einki í sjálvari hendingini, at onnur kúlan rakar hina, sum logiskt hevur við sær ta hending, at hin kúlan fer á rull. At onnur hendingin kemur hinari á baki kann bara lærast við at siggja, at soleiðis gongur tað fyrri seg; tú kanst ikki *a priori* vita, tvs. áðrenn royndina, hvat fer at henda. Royndirnar visa, hvat ið hendir nú, men tær kunnu ikki vísa, hvat ið fer at henda. Fyri tí at sjólin higartil er komin til sjóndar hvønn morgun, ber ikki til at prógva, at hon fer at koma undan kavi í morgin.

Tú kanst ikki prógva, at ein ávis orsök altíð fer at hava eina ávisa avleiðing.

Filosofiin hjá Hume endar lúkst í skepticismu. Okkara vitan molnar burtur, og eftir er bara sannføring, ein sannføring, sum hvørki kann grundgevast av skili ella gjøgnum royndir, men er treytað av ímyndan. Gaman í hava vit vissu í matematikkini, men hon hevur aftur fyrri einki við veruleikan at skaffa, hennara dómur eru púra analytiskir. Allir pástandir um veruleikan eru grundaðir á royndir og eru treytaðir av orsakasambandi, sum í sínum lagi bara er nakað sum vit bílla okkum inn.

Øðrumegin er próvforslan hjá Hume so sannførandi, at vit eru noyðd at taka við henni, men hinumegin tykist tað hópisleyst at hevda, at vit ongantið kunnu tosa um vitan. Mær vitandi er tað ikki eydnast at mótprógva Hume, hóast mangur hevur roynt.

Skil og kenslur

Hóast teir nevndu filosofarnir vóru Jørgen-Frantz bæði kunngir og ein fyrirmyndin, so var tað minni enn so alla filosofi hondum dæmði. Í mai 1929 skrivur hann til William Heinesen: »Ikki Schopenhauer! Og hann ætli eg mær heldur ikki at lesa, nei, hasum skuffudárinum haldi eg meg langt burtur frá. Eg lesi ymist so við og við sum eg í mínum organiska framvøkstri komi at tí. Tú tosaði eina ferð um leti hjá mær viðvíkjandi bókmentum. Í summum lutum er hetta rætt, í summum órætt. Eg havi lisið bæði Goethe, Molière, Voltaire, Corneille og Anatole France, og heldur tú, at tað er komið inn í annað oyrað og út aftur úr hinum (og tað mást tú halda?), so fært tú skeivur. Eg havi ongantið kent meg skyldugan at endurhugsa 19. aldar tankakrøngul. Og viðvíkjandi spekulativari filosofi, so vekur hon sama mótboð hjá mær sum Andre Mission« (Dýrmæta lív).

Fara vit nú aftur til »Barbaru«, so er tað hampiliga greitt, hví søgugongdin er flutt 50 ár í mun til søgnina, men harafturat verður mótsetningurin millum skil og kenslur speglaður í hvussu leikur fer. Og ikki altíð skilinum til heidurs.

Sæð í mun til ta skilbundnu tilverufatanina hjá Jørgen-Frantz Jacobsen - krav um galliskan greidleika o.s.fr. - vildu vit hildið, at Andreas Heyde er hansara maður. Men sum tað púra greitt sæst av teimum tilburðum, har hann er uppi, so er hann latur og roynir at smoyggja sær undan har til ber. Hann er soleiðis ikki nóg dæmligur at spæla leiklutin sum tann drvaldi. Afturfyri er tað eingin ivi um, at Barbara - hon, sum umboðar kenslurnar ið verða felðar av kældum viti - er lýst, so at lesarin fær

tokka til hana. At siggja til er viðvønt í holuni: hövundurin fær lesarin at halda við kenslunum ímóti viti og skili. Og orðini hjá Gelsted renna okkum í hug.

Hvat prestinum viðvíkur so er hann og hansara pietisma - hóast blanka útvortis - fulkomiliga burturvið í hesum høpi. Harra Pál er ein bloyta, pietisman brúklilig, meðan kirkjan og Kingo harafturimóti eru ein ómissandi partur av føroyskari mentan.

Í brøvum verður meira enn einaferð borið við júst Kingo: »Tá er eingin lygn, at tað er Tú, sum av fyrstan tíð hevur víst mær á Kingo« (til Chr. Matras), og William Heinesen og Jørgen-Frantz vóru samdir um, at Kingo hevði havt størri týðning í Føroyum enn í Danmark. Um Kingo-sjónarmiðið annars sigur Jørgen-Frantz soleiðis:

»Nú eri eg sjálvandi ikki Kingo-maður soleiðis sæð: Kied af Verden, kier ad Himmelen. Tvørturímóti eri eg av fullum hjarta »kæru« at Verðini« (tað var Kingo kanska eisini) og tað er í hennara vandafulla spæli, at eg siggi lívsins stórleika og ógliga og guddómliga virði. Ein sterkur drykkur er lívið, í góðum og illum mennandi fyrri tann, ið ikki fær ilt fyrri hjartað av at drekka hann. Hetta skuldi verið perspektivið, eitt sindur banalt kanska, men alt sum skal hava alment gildi er á tromini av tí banala. Hövudsakin er, hvussu tað verður ført fram« (Bræv til Christian Matras 20.8.37).

Umboð fyrri pietismuna

Pietisman varð í sínari tíð sett í verk sum eitt svar til tann reypandi barokkin, sum Kingo er ein partur av. Pietisman kravdi ein persónligan kristindóm, har tinni viðurskiptir við Gud høvdu størri týðning enn tann teologiski bókskapurin hjá prestunum. Helst skuldu als eingir prestar vera. Í Danmark - og Føroyum - fekk pietisman ógvuliga lítlan týðning, og hövudsáriníð man vera sálmarnir hjá H.A. Brorson.

Harra Pál er sendur til Føroya sum umboð fyrri pietismuna, men longu frá fyrstu tíð er tað gjørt lesarum greitt, at hann er ógvuliga fegin við tað sum hesumegin er, og at hansara sendiferð tí var dømd framanundan. Eitt dømi um, hvørjar fastatøkur heimurin hevur á harra Páli, er frá illveðursferðini til Havnar, har menuettin frá fransavítjanini melur í hövðinum á honum. Tá ið hann er ringast spurður, er tað ikki ein sálmur ið rennur fram fyrri hann, men lagið frá menuettini sum Barba dansaði við franska admiálinum. Verðin sigar í øllum.

Einum av sínum seinastu brøvum til William Heinesen skrivur Jørgen-Frantz: »Við hesum vóni eg í stóran mun at hava fingið skil á

Barbara og Harra Pál

Harra Pál sum ein í veruleikanum sansalig, æruslig, men fáfongd barokkmenniskja« (7.-10.2.1938). Harra Pál, umboðið hjá pietismuni í Føroyum, er ikki sjálvur pietistur.

Annars fær lesarin fær so líðandi varhugan av, at skaldsagan ikki er vordin akkurat soleiðis, sum av fyrstan tíð ætlað. Teir sum umboða skysemi eru, tá ið søgan er av, ikki líka lýtalsir sum framanundan. Teir hava lædað sær ein kyniskan verjugarð, so at teir ikki verða fløktur upp í tað veruliga lívið. Johan Hendrik Heyde gjøgnumskoðar í stóran mun samanhangin, men hann vil heldur - kortini ikki órøður - krøgva seg handan bókur og spæsmi.

Rationalisma uttan kenslur er minst líka ótespiligt sum tað at lata kenslurnar valda í øllum. Eingin av hövudsleikarunum í skaldsøguni tykist at finna hesa javnvágina. Afturfyri finst hon væl og virðiliga hjá lógmanninum Sámál Mikkjalsoni, men tað hevur kanska sínar serligu grundir? Í brævi til Trónd Olsen dagfest 20. december 1937 skrivur Jørgen-Frantz:

»Gott var tað, at tær dæmði kapitlið um ferðina um Vágafjørð. Tú bilstast um, at eg havi dugað at skrivað hetta. Men tú má minnst til, at eg eri av góðum útróðrarblóði! Havi eg kanska ikki sjálvur verið í stórum vanda, so hava fedrarnir verið tað, og okkurt kámt minni úr bátnum hjá Rádna Bónða spókir kanska enn í hövðinum á mær«.

Rádni Bónði var pápi Samuel Pedersen, sum er tann lógmaður ið hevur sitið longest í embætinum. Hann tók við sum lógmaður í 1706 - sama árið sum Peder Arhboe kom til Føroya - og sat líka til 1752. Samuel Pedersen er greidliga fyrirmyndin til skaldsøgunnar Sámál Mikkjalson - á danskom Samuel Mikkjel-

sen - og tá ið tú verður varur við, at abbi Samuel Pedersen æt Samuel Mikkelsen, so er tað so líkatil. Tann hóvligi Sámál Mikkjalson, sum altíð hevur tamarhald á støðuni, er slekt hjá Jørgen-Frantz Jacobsen.

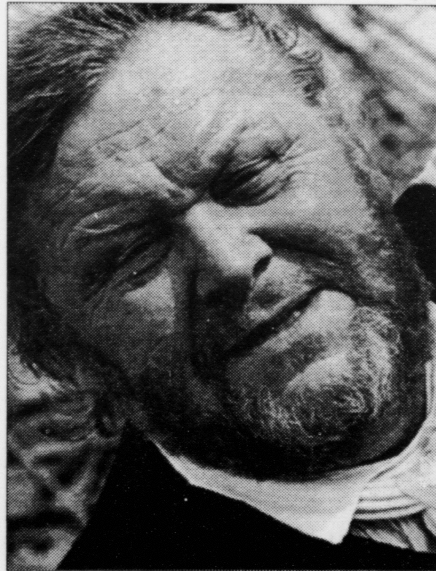
Ein brennidepil av rákum

Hugburðurin mótvægis tilverufatanini hjá persónunum í »Barbu og harra Pál«, avdúkingin av teirra sjálvsfatan, hevur túðuligan íblástur frá La Rochefoucauld. Hann var háðaligur og tiskil krígsmaður, men gjørdist sum frá leið í staðin tann skeptiski eygleiðari av lívi og levnað, og hansara »Maximes« (1664-78) snúgva seg í hövudsheitum um avmarkingarnar hjá mannabørnum. Tá ið vit halda nakað ella gera so ella so, er tað altíð við støði í sjálvsøkni. Handan allar rósverdar eiginleikar húsast altíð sjálvgóðskan.

»Barba og harra Pál« er ein brennidepil av ideologiskum rákum. Í skaldsøguni hittast barokkur, pietisma og upplýsing. Harafrat føroyskt og danskt, Jørgen-Frantz Jacobsen vildi vera blaðmaður og politikari, men hesum forðaði sjúkan fyrri, og hann gjørdist í staðin skald. Tey politisku sjónarmiðini eru fyrri tí ikki slept og koma væl og virðiliga til sjóndar í skaldsøguni. Kærleikin til Føroyar var tað tíðum orðaður, kanska innilýst í hesum brævi til William Heinesen:

»Eg hevði mítt evnini til at kenna minstu gleði, hevði eg ikki Føroyar at verma sinni mitt. Hetta verið sagt uttan sentimentalitet ella patos. Men soleiðis er tað. Heldur fátækar alt lívið, men føroyingur, enn altráan at vinna sær óføroyskan frama« (Dýrmæta lív).

Hetta eru orð, sum ivaleyst enn eru verd at leggja sær í geyma.

Løgmaður, Jens Okking